

N. SLIŽIENĖ

LIETUVIŲ KALBOS VEIKSMAŽODŽIŲ REIKŠMĖ IR VALENTINGUMAS

Į veiksmažodžių reikšmės ir valentingumo santykį galima žiūrėti dviem aspektais: 1) kaip į dviejų ir daugiau skirtingų veiksmažodžių ir 2) kaip į vieno daugiareikšmio veiksmažodžio reikšmių ir valentingumo santykį.

Mūsų ieškoma veiksmažodžių reikšmės sąsajos su jų sintaksiniu ir semantiniu valentingumu, iš dalies taip pat ir su leksiniu valentingumu. Sintaksinis valentingumas (SinV) – tai veiksmažodžio reikšmės sąlygojamas poreikis jungtis su apibrėžtu skaičiumi tam tikrų žodžių formų arba konstrukcijų, vadinamų valentiniais palydovais. Veiksmažodžio sintaksinį valentingumą atvaizduoja sintaksinė valentingumo struktūra (SinVS). Semantinis valentingumas (SemV) – tai veiksmažodžiu nusakomos tikrovės situacijos tam tikra semantinė interpretacija, fiksuojama kaip atitinkamas semantinių funkcijų (aktantų, arba semantinių linksnių) rinkinys. Veiksmažodžio semantinį valentingumą atvaizduoja semantinė valentingumo struktūra (SemVS). Leksinis valentingumas – tai veiksmažodžio galėjimas jungtis su tam tikromis leksemomis, arba jo semantinio derinimosi su kitais žodžiais galimybės. Mums jis tik tiek aktualus, kiek yra susijęs su veiksmažodžių valentiniais palydovais, kurie sudaro tik dalį visos veiksmažodžių leksinės distribucijos.

Skiriama veiksmažodžio bendroji signifikacinė ir individualioji leksinė reikšmė. Pirmoji jų atitinka veiksmažodžio SemV, yra veiksmažodžių sintaksinės-semantinės grupės reikšmė, rodanti, kaip semantiškai interpretuojama nusakomoji tikrovės situacija. Pvz., veiksmažodžių *mylėti, bijoti, džiaugtis, pykti* Sem V vienodas, jų SemVS yra V[Pcp, Con]; visi jie turi tą pačią bendrąją signifikacinę reikšmę – žymi asmens psichinį santykį su daiktu ar reiškiniu, pvz.: *tėvai myli vaikus, vaikas bijo griaustinio, Levutė džiaugiasi lėle, Ona pyksta ant Jono*. Visi jie priklauso tai pačiai semantinei grupei, tai percepcijos veiksmažodžiai. Tačiau kiekvieno jų individualioji leksinė reikšmė skirtinga.

1. Skirtingų veiksmažodžių reikšmės ir valentingumo santykiai

Skirtingų veiksmažodžių SinV gali būti vienodas arba skirtingas. Tiek vienu, tiek kitu atveju jų SemV taip pat gali būti vienodas arba skirtingas¹.

¹ Čia ir toliau bus vartojami šie aktantų semantinių funkcijų žymėjimo simboliai: A₁ – agentas iniciatorius, A₂ – agentas ne iniciatorius, P – pacientas, B – beneficentas, Pcp – percipientas, Con – kontentyvas, CA – kontragentas, I – instrumentas, Dir – direktyvas, L – lokatyvas, Ad – adityvas (šių ir kitų semantinių linksnių trumpi apibūdinimai pateikti toliau nurodytame

1. SinV vienodas.

a) SemV vienodas.

(1) Vaikas [A ₁] <i>valgo</i> košę [P].	} N _n – Vf – N _a
(2) Tėvas [A ₁] <i>skaito</i> knygą [P].	
(3) Ona [A ₁] <i>krausto</i> stalą [P].	
(4) Šuo [A ₁] <i>gąsdina</i> avis [P].	

b) SemV skirtingas.

(5) Pelė [A ₁] <i>graužia</i> morką [P].	} N _n – Vf – N _a
(6) Jonas [B] <i>turi</i> sodą [P].	
(7) Ona [Pcp] <i>myli</i> Joną [Con].	

2. SinV skirtingas.

a) SemV vienodas.

(8) Vaikai [Pcp] <i>mato</i> katę [Con].	] N _n – Vf – N _a	
(9) Lapė [Pcp] <i>bijo</i> šuns [Con].		N _n – Vf – N _g
(10) Julė [Pcp] <i>gėrisi</i> rože [Con].		N _n – Vf – N _i
(11) Ona [Pcp] <i>pyksta</i> ant Jono [Con].		N _n – Vf – antN _g

b) SemV skirtingas.

(12) Juras [Pcp] <i>domisi</i> istorija [Con].	] N _n – Vf – N _i	
(13) Ona [A ₁] <i>gynėsi</i> nuo bičių [CA].		N _n – Vf – nuoN _g
(14) Medis [P] <i>supuvo</i> .		N _n – Vf

Matome, kad tiek vienodo, tiek skirtingo SinV veiksmažodžiai gali turėti vienodą SemV, taip pat ir vienodą bendrąją signifikacinę reikšmę, tačiau kiekvieno jų individualioji leksinė reikšmė skirtinga. Vienodą leksinę reikšmę turi tik sinonimai (tai veiksmažodžiai, kurių vienoda reikšmės komponentinė struktūra). Sinonimija galima tik tada, kai veiksmažodžių SemV vienodas. Dažniausiai vienodas ir SinV. Pvz.:

(15) Tėvas [A ₁] { <i>lupo</i>
<i>mušė</i>
<i>pliekė</i> } vaiką [P] diržu [I].	} N _n – Vf – N _a – N _i
(16) Vaikas [A ₁] { <i>lėkė</i>
<i>bėgo</i>
<i>dūmė</i> } per kiemą [Dir].	

autorės straipsnyje). SinVS žymimos šiais simboliais: Vf – asmeninio veiksmažodžio asmenuojamoji forma, Vf_{imp} – beasmienio veiksmažodžio asmenuojamoji forma, N – daiktavardis, AdvLoc – adverbialinis narys, reiškiantis vietą, AdvDir – adverbialinis narys, reiškiantis judėjimo kryptį arba kelią, n – vardininkas, g – kilmininkas, d – naudininkas, a – galininkas, i – įnagininkas.

Pasitaikantys skirtingi sinonimų SinV modeliai paprastai esti paraleliniai, pvz.:

(17) Tėvas [A ₁] <i>sukirto</i> arklį [P] botagu [I].	] N _n – Vf – N _a – N _i
(18) Tėvas [A ₁] <i>sudavė</i> arkliui [P] botagu [I].	

Kai SemV skirtingas, skiriasi ir bendroji signifikacinė, ir individualioji leksinė reikšmė (žr. 5–7, 12–14).

Veiksmožodžių SinV ir SemV sutapimas bei skirtumai aktualūs skirstant veiksmožodžius sintaksinėmis ir semantinėmis klasėmis. Veiksmožodžiai, kurių vienodas SinV, priklauso tai pačiai sintaksinei klasei (žr. 1–7), o kurių vienodas SemV, priklauso tai pačiai sintaksinei-semantinei klasei (žr. 1–4, 8–11). (Sintaksinė-semantinė klasė, arba grupė, gali skirtis nuo leksinės-semantinės veiksmožodžių grupės, kuri paprastai skiriama bendrų semų pagrindu; pvz., veiksmožodžiai *eiti*, *važiuoti*, *varyti* priklauso prie tos pačios judėjimo (slinkties) veiksmožodžių grupės, bet kiekvieno jų SemV skirtingas.) Kadangi kiekvieno veiksmožodžio SinVS modeliuoja su juo sudaryto veiksmožodinio sakinio branduolį, tad kiekvienos sintaksinės klasės valentingumo modelis atitinka tam tikrą veiksmožodinių sakinių struktūrinį modelį. SemV modeliai savo ruožtu atitinka veiksmožodinių sakinių semantinius modelius (t. y. propoziciją).

Pagal valentingumą veiksmožodžiai klasifikuojami kaip sememos, nes, pavartotas skirtingomis reikšmėmis, veiksmožodis gali priklausyti skirtingoms sintaksinėms bei semantinėms klasėms².

2. Daugiareikšmio veiksmožodžio reikšmių ir valentingumo santykiai

Atskiros veiksmožodžio reikšmės paprastai yra susijusios su tam tikrais valentingumo skirtumais, jeigu ne sintaksinio ar semantinio, tai bent leksinio valentingumo.

Skirtingas SinV dažniausiai signalizuoja, kad veiksmožodis vartojamas ne viena reikšme, bet ne visada (kartais galimi ir paraleliniai SinV modeliai, žr. 39–41), o vienodas SinV dar nereiškia, kad veiksmožodžio reikšmė ta pati.

Kai SinV skirtingas, SemV gali būti taip pat skirtingas arba vienodas.

1) SinV skirtingas.

a) SemV skirtingas.

(19) Pati [A ₁] <i>mušė</i> puodus [P].	] N _n – Vf – N _a
(20) Vyras [A ₁] <i>mušė</i> lazda [I] šunį [P].	
(21) Perkūnas [A ₂] <i>mušė</i> į liepą [P].	
(22) Širdis [A ₂] <i>muša</i> .	

² Kaip tai daroma praktiškai, žr. N. Sližienė. Lietuvių kalbos veiksmožodžių valentingumas ir sintaksinė klasifikacija // Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai (LKK XXV). V., 1986. P. 45–96.

- (23) Dešra [P] *muša* svogūnais [Con]. } $N_n - Vf - N_i$
 (24) Iš krosnies [Dir] *mušė* šiluma [P]. } $N_n - Vf - AdvDir$
 (25) Mes [A₁] *šeriamo* karves [P] šieną [Con]. } $N_n - Vf - N_a - N_i$
 (26) Mes [A₁] *šeriamo* šieną [P] karvėms [B]. } $N_n - Vf - N_a - N_d$
 (27) Kieme [L] *kvepia* alyvomis [Con]. } $Vf_{imp} - N_i - AdvLoc$
 (28) Kiemas [P] *kvepia* alyvomis [Con]. } $N_n - Vf - N_i$

b) SemV vienodas.

- (29) Ona [A₁] *mušė* grėbliu [I] pradalgę [P]. } $N_n - Vf - N_a - N_i$
 (30) Jonas [A₁] *mušė* kumščiu [I] į stalą [P]. } $N_n - Vf - N_i - iN_a$
 (31) Tėvas [A₁] *muša* mieta [P] į žemę [Ad]. } $N_n - Vf - N_a - iN_a$
 (32) Vyras [A₁] *muša* lentą [P] prie durų [Ad]. } $N_n - Vf - N_a - prieN_g$
 (33) Iš kambario [Dir] *mušė* šviesa [P]. } $N_n - Vf - AdvDir$
 (34) Dūmus [P] *muša* į kambarį [Dir]. } $Vf_{imp} - N_a - AdvDir$
 (35) Ji [Pcp] *prisiminė* vaikystę [Con]. } $N_n - Vf - N_a$
 (36) Jai [Pcp] *prisiminė* vaikystę [Con]. } $N_n - Vf - N_d$
 (37) Krūmai [Con] *apaugo* krantus [P]. } $N_n - Vf - N_a$
 (38) Krantai [P] *apaugo* krūmais [Con]. } $N_n - Vf - N_i$
 (39) Ona [B] *atsikratė* jaunikio [Con]. } $N_n - Vf - N_g$
 (40) Ona [B] *atsikratė* jaunikiu [Con]. } $N_n - Vf - N_i$
 (41) Ona [B] *atsikratė* nuo jaunikio [Con]. } $N_n - Vf - nuoN_g$

Kai SemV skirtingas, veiksmožodžio leksinė reikšmė paprastai skiriasi, galima taip pat ir homonimija. Ryškiausi leksinės reikšmės skirtumai esti tais atvejais, kai veiksmožodžiu nusakomos visiškai skirtingos tikrovės situacijos. Pvz., (19) – (22) veiksmožodžiu *mušti* pasakomi skirtingi veiksmai, kuriems bendras mušimo, smūgio elementas; tai atskiros to paties veiksmožodžio reikšmės. (23) ir (24) veiksmožodis *mušti* savo reikšmėje neturi mušimo elemento (semos) ir dėl to šiuos atvejus, matyt, reikėtų laikyti homoniminiais. Visais šiais atvejais (19 – 24) skirtingas ne tik SinV bei SemV, bet taip pat ir leksinis valentingumas, t. y. veiksmožodžio leksinė aplinka.

Kai veiksmožodžiu nusakoma ta pati tikrovės situacija, tik ji kiekvienu atveju kitaip semantiškai interpretuojama, veiksmožodžio leksinė reikšmė mažai tesiskiria, dažniausiai tai tik reikšmės niuansai, susiję su skirtingu SinV ir SemV (žr. 25 – 28). (Veiksmožodis *šerti* vienu atveju reiškia „maitinti“ (25), o kitu – „vartoti (šeriant)“ (26); (27) pabrėžiamas veiksmožodžiu *kvepėti* nusakomos būsenos beasmeniškumas, savaimingumas, o (28) iškeliamas jos kokybinė pusė.)

Kai SemV vienodas, veiksmažodžio bendroji signifikacinė reikšmė gretinamuose sakiniuose vienoda, o individuali leksinė reikšmė dažniausiai skiriasi; jos skirtumai susiję su veiksmažodžio SinV ir leksiniu valentingumu. Ir šiais atvejais (29–34) paprastai nusakomos skirtingos tikrovės situacijos. (33) ir (34) sakinio veiksmažodžiai, palyginti su veiksmažodžiu *mušti* (29) – (32) sakiniuose, atrodo, gali būti laikomi homonimais, nes jų reikšmėje nėra pagrindinės mušimo, smūgio semos.

Kai veiksmažodžiu nusakoma ta pati tikrovės situacija, be to, ji ir semantiškai traktuojama vienodai, vienodas esti ir veiksmažodžio leksinis valentingumas, tada veiksmažodžio individuali leksinė reikšmė iš esmės berods nesiskiria (žr. 35–36, 37–38). Galimi tik tam tikri signifikaciniai niuansai, sąlygojami skirtingo SinV; juos pasakymui suteikia vieno kurio ir kiekvienu atveju vis kito aktanto iškėlimas sakinyje vardininku arba galininku, nesikeičiant jo semantinei funkcijai.

Kai jokio iškėlimo vardininku ar galininku nėra, skirtingi SinV modeliai yra tiesiog paraleliniai (žr. 39–41).

Kai SinV vienodas, SemV gali būti taip pat vienodas arba skirtingas.

2) SinV vienodas.

a) SemV skirtingas.

(42) Pati [A ₁] <i>mušė</i> puodus [P].	}	N _n – Vf – N _a
(43) Kruša [A ₂] <i>mušė</i> apynius [P].		
(44) Vaikai [A ₁] <i>muša</i> ritinį [Con].		
(45) Laikrodis [A ₂] <i>muša</i> valandas [Con].		
(46) Mane [P] <i>muša</i> prakaitas [Con].		
(47) Vaistai [A ₂] <i>muša</i> kraujospūdį [P].	}	N _n – Vf – N _a
(48) Motina [A ₁] <i>kelia</i> vaikus [P].		
(49) Mielės [A ₂] <i>kelia</i> tešlą [P].		
(50) Vaikai [A ₁] <i>kelia</i> triukšmą [Con].		
(51) Ledas [P] <i>kelia</i> žmogų [Con].		

b) SemV vienodas.

(52) Pati [A ₁] <i>mušė</i> puodus [P].	}	N _n – Vf – N _a
(53) Kariai [A ₁] <i>mušė</i> priešą [P].		
(54) Sesė [A ₁] <i>mušė</i> staklėmis [I].	}	N _n – Vf – N _i
(55) Žmonės [A ₁] <i>mušė</i> varpais [I].		
(56) Varna [A ₁] <i>mušė</i> sparnais [I].		
(57) Žmona [A ₁] <i>leidžia</i> pinigus [P].	}	N _n – Vf – N _a
(58) Ona [A ₁] <i>leidžia</i> taukus [P].		

(59) Šaltis [P] <i>krinta.</i>	}	$N_n - Vf$
(60) Kainos [P] <i>krinta.</i>		
(61) Svoris [P] <i>krinta.</i>		
		$N_n \text{ Abstr}$
(62) Musės [P] <i>krinta.</i>	}	$N_n - Vf$
(63) Galvijai [P] <i>krinta.</i>		
(64) Vištos [P] <i>krinta.</i>		
		$N_n + Anim$

Kai SemV skirtingas, veiksmažodžio individualioji leksinė reikšmė kiekvienu atveju skirtinga. Kartais galima ir homonimija (žr. 46–47, 50–51; pirmuoju atveju *mušti* reikšmėje nėra mušimo, smūgio semos, antruoju – veiksmažodžio *kelti* reikšmėje nėra judėjimo, slinkties semos).

Nors vienodas ir SinV, ir SemV, veiksmažodžio individuali leksinė reikšmė kiekvienu atveju gali būti vis tiek skirtinga (žr. 52–58); galima ir homonimija (žr. 57–58). Kiekvienu atveju veiksmažodžiu nusakomos skirtingos tikrovės situacijos, tik jų semantinė interpretacija ir jos sintaksinis realizavimas vienodi. Leksinius reikšmės skirtumus čia lemia veiksmažodžių leksinis valentingumas: pakeitus vieną ar daugiau valentinių palydovų kitos reikšmės žodžiais, pakinta ir veiksmažodžio reikšmė.

Veiksmažodžio individuali leksinė reikšmė esti ta pati paprastai tik tada, kai vienodas ne tik SinV ir SemV, bet taip pat ir leksinis valentingumas, t. y. kai veiksmažodis eina su tų pačių leksinių-semantinių grupių žodžiais. Pvz., (59) – (61) sakiniuose veiksmažodis *kristi* reiškia „mažėti“, kai vartojamas su abstrakčiais daiktavardžiais, o (62)–(64) sakiniuose jis reiškia „dvesti, stipti“, kai vartojamas su gyvus daiktus žyminčiais daiktavardžiais.

Taigi matome, kad veiksmažodžio reikšmių santykiai su jo valentingumu gana sudėtingi. Aišku viena, kad veiksmažodžio atskiros leksinės reikšmės glaudžiau susijusios su jo SemV negu su SinV, be to, labai glaudžiai siejasi su jo leksiniu valentingumu. Kai SemV skirtingas, veiksmažodis paprastai vartojamas skirtingomis reikšmėmis; tik tada, kai leksinis valentingumas vienodas, reikšmės skirtumai esti gana nežymūs (žr. 25–26, 27–28). Kai SemV vienodas, leksinė reikšmė gali būti vienoda, jeigu vienodas ir leksinis valentingumas (žr. 35–36, 37–38, 39–41; 59–61, 62–64), o šiaip jau daugeliu atvejų ji taip pat skirtinga. Veiksmažodžio SinV vienas pats nerodo nei veiksmažodžio reikšmių tapatumo, nei jų skirtumo. Nors skirtingas SinV daugeliu atvejų atitinka skirtingas veiksmažodžio reikšmes, tačiau gana dažnai veiksmažodžio reikšmės skirtingos, o jo SinV – vienodas. Tada išskyla SemV ir dar daugiau leksinio valentingumo lemiamas vaidmuo.

Reikšmės ir valentingumo santykiai turėtų būti aktualūs rašant veiksmažodžių valentingumo žodyną.

ЗНАЧЕНИЕ И ВАЛЕНТНОСТЬ ГЛАГОЛОВ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Соотношение между значением и валентностью глаголов исследуется в двух аспектах: 1) как соотношение между значением и валентностью двух или нескольких различных глаголов и 2) как соотношение между валентностью и отдельными значениями одного многозначного глагола; при этом имеется в виду как синтаксическая /SinV/, так и семантическая /SemV/, а также лексическая валентность.

Одинаковая синтаксическая или семантическая валентность различных глаголов еще не говорит о том, что лексические значения у этих глаголов тоже одинаковые. Синонимичность лексических значений возникает на основе их одинаковой компонентной структуры, но это возможно лишь тогда, когда у глаголов одинаковая семантическая, а во многих случаях и синтаксическая валентность.

Отдельные лексические значения одного многозначного глагола более тесно связаны с различиями в его семантической, а также лексической валентности, нежели с различиями в синтаксической валентности.